

JOGTUDÓ ÉRTELMSÉGÜNK KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉBŐL

A középkori világi értelmiség legtevékenyebb és legsokoldalúbban művelt rétegét a jogi írásbeliség hordozói, minden rendű és rangú nótáriusok, írnokok alkották. Korunk embere, aki csak a hivatalok labirintusában dolgozó, aktatermelő tisztviselők elődjait látja bennük, bizonyára értetlenül torpan meg e megállapítás előtt, és felteszi a kérdést: milyen felkészültség, tevékenység birtokában érdemelték ki ezt a minősítést? Erre kísérelünk meg választ adni, és bemutatni az erdélyi jogi írásbeliség középkori munkásainak munkakörét, kijelölni társadalom- és művelődéstörténeti szerepüket.

Az erdélyi társadalom a XII—XIII. század folyamán fogadta be az írást. A folyamat hátterében az időszak gazdasági és társadalmi változásai állottak: a feudális megismerés, a társadalom különböző rétegei közötti, egyre bonyolultabbá váló gazdasági és jogi viszonyok, a nagybirtok kialakulása és nem utolsósorban jogi védelme mind olyan tényezők, melyek a szóbeli ügyintézés helyébe az írásbeliséget ültették. Az írás gyors térhódítását a tömegében még írástudatlan társadalom életében az a felismerés tette lehetővé, hogy az írott betű nemcsak biztosabb, hanem pontosabb őrizője is a jogi ügyleteknek, adományoknak, kiváltságoknak, mint az emberi emlékezet. A kezdetben még alkalmoszerű, a fejlettebb nyugat-európai mintákat többnyire szolgáló jogi írásbeliség nálunk a XIV. századtól kezdve a középkori írásos tevékenység legfontosabb ága volt, és az egész középkor folyamán megőrizte hegemoniáját. Nálunk a középkor írásos emlékeinek túlnyomó részét (több mint 95%-át) az oklevelek, a jogi írásbeliség termékei alkotják. Ez önmagában arra figyelmeztet, hogy egy olyan kor értelmiségének tanulmányozása során, melyben az értelmiségi lét legfontosabb ismérve az írástudás, a figyelmet az okleveles gyakorlat mögött álló írástudókra kell összpontosítani.

Akár a királyi udvar, az országos méltóságok (nádor, országbíró, vajda), akár magánszemélyek vagy kiváltságos testületek okleveles gyakorlatát vizsgáljuk, a gyakorlati jogi írásbeliség kezdetén az írásos munkák végzését egyháziak vállalták. Ez annak természetes következménye, hogy az írás hosszú időn át a papság tudománya és kiváltsága volt. Hogy miként indult meg a klerikus jogász oklevelezők elvilágiasodása, és hogyan vette át helyüket a XIV. század végétől a világi írástudók rendje, miként alakult ki a szervezett kereteken kívül tevékenykedő deák-ság és készítette elő annak a fejedelemségkori adminisztrációnak a létrejöttét, amely a modern hivatali apparátus elődje, éppen a *Korunk* hasábjain mutatta be Jakó Zsigmond (*Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben. Korunk*, 1967. 216—224). Ha arra gondolunk, hogy az „intellektualizmus és papság hagyományos azonosságának a felbomlása” és a világi értelmiség kialakulása milyen nagy horderejű változást jelentett az újkori fejlődés szempontjából (vö. Jakó Zsigmond: *Az erdélyi értelmiség kialakulása. Korunk*, 1967. 20—27), felférhetjük e folyamat hátterében álló *élément humain*, ez esetben a jogi írásbeliség hordozóinak társadalomtörténeti szerepét.

A jogi írásbeliség munkásainak középkori műhelye a *kancellária* volt. Ez nem feltétlenül valamilyen nagyszabású hivatal, különösen Erdélyben nem. Az írásos teendőket általában egy-két személy látta el, akiknek, a felgyülemelő feladatok mennyiségétől függően, alkalmi írástudók is segítettek.

A középkori erdélyi okleveles gyakorlat legfontosabb fóruma a *hiteleshely* volt. Azt a munkát, melyet a magánjogi ügyletek írásbafoglalásánál a fejlettebb dél- és nyugat-európai országokban a közjegyzők láttak el, nálunk a XIII. századtól kezdve egy sajátos intézmény, a világi papok testületei — a káptalanok — és a szerzetesi konventek keretében működő hiteleshelyek végezték. Ezek tevékenysége Erdély és a későbbi Partium egész területére kiterjedt. Váradon, Csanádon, Gyulafehérvárt a püspöki káptalan, Aradon a társaskáptalan, a bencések kolozsmonostori és a premontreiek váradhegyfoki konventjei voltak a legfontosabbak, de több-kevesebb ideig (főleg 1351 előtt) hiteleshelyi tevékenységet folytatott a johanniták tordai, az ágostonrendiek és domonkosok gyulafehérvári, a bencések szentjobbi és a ciszterciták egresi (Bánság) konventje is.

A hiteleshelyi kancelláriák élén a káptalanok esetében a *lektor* (nem feltétlenül kanonok is), a konventekben pedig a *custos*, a kolostor kincseinek őrizője, javainak adminisztrátora állott, mely mindkét esetben jövedelmező állás volt. (Mályusz Elemér feltételezése szerint a lektorkanonok jövedelme elérte a rendes kanonoki javadalom kétszeresét: ez a gyulafehérvári káptalan esetében, alsó határértékkel számolva, a XV. században kb. 35 márkát jelentett. — A XV. század végén egy márka egy ökör árával volt egyenlő, két márkára értékelték egy lakatlan nemesi telket, ha épület is volt rajta.) Az okleveles gyakorlat kiterjedésével azonban a tisztség és viselői alapvető változásokon mentek keresztül. Az első és legfontosabb változás az elvilágiasodás: a világi társadalmat szolgáló oklevélíró klerikus naponta érintkezett a világi társadalommal, annak ügyes-bajos dolgaival, ismerkedett a világi jogszokásokkal, miközben ő maga is elvilágiasodott. Ezenkívül, mivel az egyre gyarapodó írásos teendők ellátására egy személy már kevésnek bizonyult, megjelentek a hiteleshelyi jegyzők, akik idővel az egész hiteleshelyi munka irányítását kezükbe vették. Ezek a nótáriusok viszont a XIV. század végétől kivétel nélkül mind világiak, sőt a számbelileg gyarapodó tanult világiak határozottan törekedtek ennek az állásnak a megkaparintására, mely betöltőinek jövedelmet, tekintélyt és társadalmi emelkedést biztosított. Jellemző, hogy Mátyás király kismemes krónikása, Thuróczi János, aki előbb országbírói jegyző, majd ítélőmester volt, jövedelmezőnek találta, és átmenetileg vállalta a hiteleshelyi munkát is. A nótáriusi munka társadalmi megbecsülését mutatja a kolozsmonostori konvent nótáriusának, István fia Istvánnak az esete is, aki az egyik legelőkelőbb erdélyi nemzetségből, a Kalota nemzetségből házasodott, és 1370-ben már tíz faluban volt részbirtoka.

A hiteleshelyek mellett a vizsgált időszakban országos jelentőséggel bírt az erdélyi *vajda kancelláriája*. A vajdai és alvajdai jegyzőkre vonatkozóan a XIV. századtól kezdve vannak adataink. A szervezett kancellária kialakulását azonban hosszú időn át megakadályozta a familiaritás intézménye: a jegyzők a vajdák familiárisai voltak, és ezzel az a gyakorlat járt együtt, hogy a vajdák távoztával a kancellária személyzete is távozott, átadva helyét az új vajda embereinek. Az állandó jellegű, szervezett kancellária kialakulása csak a familiáris kötöttségek XV. századi lazulása után indulhatott meg.

A vajdai kancellária élén a protonótárius állott (ennek a tisztségnek az alakulását legutóbb Bónis György vázolta *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon* című munkájában; Budapest, 1971). A protonótárius, amint azt a

magyar „ítélőmester“ elnevezés mutatja, általában törvénykezési feladatokat látott el, Erdélyben azonban ez a munkaköre csak később alakult ki: 1331-ben Szécsényi Tamás vajdai protonotárius mint a vajda kancellárja szerepel, tehát tevékenységének súlypontja még az írásos ügyintézésre esett. A XIV. század közepétől az alvajda mellett is feltűnt az ítélőmester. Ezt fontos megjegyezni, mert a vajda ítélőmestere többnyire a királyi udvarban működött ura kíséretében, részt vett a királyság központi ügyintézésében, s így az Erdélyben folyó okleveles munka iránítása alvajdai társára hárult.

A vajdai kancellária sem volt népes hivatal, ezért a *generalis congregatiók* és a vajdai ítélőszék idején, amikor a pereskedők egész Erdélyből gyűltek össze, és sor került a sok írásos munkával járó bizonyítási eljárásokra, tanúkihallgatásokra, eskütételre, ítélethozatalra stb., a vajdai jegyzők munkáját alkalmi írástudók is segítették. A vajdai kancellária összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségeket biztosított a hivatali előrehaladásra, mint a hiteleshely, sőt a vajdai nótáriusi hivatal elérése már önmagában jelentős lépést jelentett előre a hiteleshelyi jegyzők pályáján. Erdemes lenne megvizsgálni a vajdai és hiteleshelyi kancellária viszonyát: minden jel arra mutat, hogy a vajdai jegyzők a hiteleshelyi kancelláriákban tettek szert a munkájukhoz szükséges ismeretekre. Ilyen szempontból is tanulságos az „első önálló erdélyi ítélőmester“, Barcsai Pál pályafutása: kismemesi vagy polgári család leszármazottjaként lett 1492-ben a kolozsmonostori konvent, 1497-ben pedig az országbíró jegyzője, 1510-től a vajdai kancelláriában dolgozott, és 1516-ban már ítélőmester lett. A sikeres hivatali előrehaladás nála vagyonszerzéssel is párosult, és 1525-ben sikerült a Torda megyei főispáni tisztelet is megszereznie.

A bemutatott két legfontosabb erdélyi írásszerv mellett a kiváltságos egyházi (szász dékánátus, egyházi bíróságok) és világi (megye, szék, város) testületek és magánszemélyek okleveles gyakorlata biztosított munkát a sokasodó írástudóknak.

Ha azonban a hazai jogtudó oklevelezők tevékenységi körét — vázlatosan ugyan, de teljességében — akarjuk szemléltetni, szólni kell azokról a nótáriusokról is, akik a szomszédos Moldva és Havasalföld vajdai és városi kancelláriáiban dolgoztak. Számuk nem volt nagy, és mégis fontos feladatot vállaltak: a latin írást, a latin okleveles gyakorlatot közvetítették, ami sajátos szint hozott a romániai cirill írásbeliség fejlődésében. (Vö. Radu Manolescu: *Scrierea latină în Moldova și Țara Românească în evul mediu. Revista arhivelor*, IX. [1966]. 70.)

A kancelláriák nem jelentettek egymástól mereven elzárt szervezeti keretet, a nótáriusok gyakran változtatták munkahelyüket, és egymást követően több kancelláriában is szolgáltak. A középkori jogi értelmiség tagjai így váltak az értelmiségi társadalom legmozgékonyabb képviselőivé. Független jegyzői rend azonban nálunk ennek ellenére sem alakult ki. Az elmondottak illusztrálására és magyarázatára ez alkalommal a középkori erdélyi közjegyzők pályafutásából leszűrt tanulságokat idézném.

Az eddig bemutatott nótárius-típusok közös vonása, hogy közkeletű oklevelet csakis az arra felhatalmazott testület vagy feudális hatalmasság nevében állíthattak ki. Az itáliai típusú középkori közjegyzőség, a munkáját függetlenül végző közjegyző tevékenysége nálunk nem eresztett mélyebb gyökeret. A közjegyzői oklevél bizonyító erejét elfogadó egyházi bíráskodás és néhány város (Szeben, Brassó, Kolozsvár, Medgyes, Beszterce, Várad stb.) fejlettebb írásos ügyintézése nagyon kevés munkalehetőséget, de semmilyen megélhetést nem biztosított az intézmény eddig ismert kilencvenegy erdélyi képviselőjének. Ezzel magyarázható, hogy a középkori erdélyi közjegyzők többnyire valamilyen szervezett kancellária keretében dolgoztak. Volt köztük püspöki titkár (Lukács fia Balázs 1422-ben), hiteleshelyi

nótárius (Szegedi Csomai Benedek fia Miklós Kolozsmonostoron 1523-ban, Nyíresi Tamás Gyulafehérvárt a XVI. század elején), szentszéki jegyző (Miletinczi János a XVI. század elején), városi jegyző (Dobó Balázs fia János 1481-ben Kolozsvárt, Dürner Lukács 1512—1520 között Szebenben). A közjegyzők kivétel nélkül mind klerikusok, tehát nem felszentelt papok, de rendelkeztek a pappá szenteléshez szükséges ismeretekkel, ami a világi és egyházi pályára való lépést egyaránt lehetővé tette: sok közjegyző az utóbbit választotta, és mint pap folytatott alkalmoszerű közjegyzői gyakorlatot (Antal derzsi pap 1525-ben, Behme János fia Antal ölyvesi pap 1523-ban, Uzoni Pap István torjai plébános 1500-ban Sepszi szék oklevelét írta). Nem volt ritka az olyan eset sem, hogy magasabb egyházi méltóság viselője közjegyző volt (például 1399-ből Pál fia Mihály gyulafehérvári kanonok, akit oklevélhamisítás miatt fosztottak meg stallumától).

Ha egyik-másik közjegyző, itáliai kollégáihoz hasonlóan, mégis megpróbált függetlenül tevékenykedni, igyekezete többnyire a társadalom ellenállásába ütközött. Ezt mutatja a nemesi származású Thoscha Miklós pályája: a pécsi püspök familiárisaként kezdte tevékenységét, és 1492-től kezdve Brassóban és vidékén kísérelt meg független jegyzőként és ügyvédként egzisztenciát teremteni. Jól felkészült közjegyző (oklevelei mutatják ezt), és saját bevallása szerint egyaránt jártas volt az egyházi és a világi jogban. Klerikus létére világi életet élt: megnősült, 1447-ben bigámiával vádolták, és világi törvényszék elé idézték, ami ellen klerikus voltára hivatkozva tiltakozott. Tiltakozásában amiatt is panaszkodik, hogy jogi ismereteit nem tudja gyümölcsöztetni. De a Thoscha esete egyedülálló az erdélyi közjegyzők pályafutásában. Többségük valamilyen írásszerv szolgálatába állott. Így tett az említett Nyíresi Tamás is, akinek tevékenysége azt is mutatja, hogy az élelmes nótárius kezében az írás milyen hatalmat jelentett. Nyíresi családja Zsigmond idején hűtlenségbe esett, birtokait elvesztette, s ezeket a Bethlenek kapták meg. Nyíresi Tamás közjegyzői képzését szerzett, és 1490—1515 között a gyulafehérvári konvent jegyzője, de közreműködött a vikáriusi bíróság oklevelező munkájában is. Ő fogalmazza 1491-ben azt a hiteleshelyi oklevelet, melyben Bethlen Gergely és testvérei megfogadják, hogy ha Nyíresi a boncnyíresi, mányiki és möriczi birtokokhoz való tulajdonjogára vonatkozóan az övéknél erősebb bizonyítékot hoz, akkor e birtokokat pereskedés nélkül átengedik neki. Az „erősebb bizonyíték“ beszerzése nem okozott gondot Nyíresinek: oklevelet hamisított, mellyel 1514-ben visszaszerezte családja elvesztett birtokait.

A polgárosultabb itáliai és nyugat-európai társadalom írásbeliségének hírnökei a közjegyzők voltak. Létük a római jog alapján állott, így siettethették volna a római jog recepcióját. Erre azonban nem került sor, a magyar feudális társadalom, a feudális szokásjog kodifikálásával (Werbóczy) gátat emelt a polgárosodás igényét szolgáló római jog behatolásának. A közjegyzőség a XVI. században nyomtalanul eltűnt, miután a reformáció, utolsó támaszának, a katolikus egyháznak is kikezdte hatalmát. Jellemző, hogy a konzervatív, a XVII—XVIII. században már anakronisztikusnak tűnő hiteleshelyeket csak 1874-ben helyettesítik a modern állami közjegyzőséggel.

Felvetődik a kérdés, hogy a kezdetben néhány száz, majd egyre szaporodó számú jogi oklevelezők hogyan biztosították e réteg utánpótlását, a különböző rangú nótáriusok milyen ismeretek birtokában látták el feladataikat?

A középkori ember felfogásában a *perfectus notarius* (tökéletes jegyző) nem elégedhetett meg a latin írás, a szép fogalmazás ismeretével. Ezenfelül jogtudó, a módszeres, szabályokhoz kötött, jogerős oklevélszerkesztés mestere kellett hogy legyen. A középkori írástudás alapelemeit az írás, az oklevélszerkesztés és az

alapvető jogi ismeretek alkották. Ezek elsajátítása a káptalani, a nagyobb plébániai és városi iskolák keretében valósult meg, s a felkészülést valamelyik kancelláriában végzett gyakorlati munka egészítette ki. Utaltunk már arra, hogy a hiteleshelyi oklevelezésbe az iskolák tanulói is bekapcsolódtak. A kolozsmonostori konvent regestrumának széljegyzetei is azt bizonyítják, hogy a tanulók a fontosabb jogeseteket, sajátos oklevéltípusokat a kancelláriában ismerték meg. A kolozsvári tanács a városi jegyző tevékenységére, felkészülésére, fizetésére vonatkozóan 1582-ben hozott határozatot, melyben elrendelte, hogy ha a nótárius „az tereh viselésére ő maga elég nem lészen és valami szolgát akar tartani [...] idegen fiat ne fogadjon, hanem az városit; az Magyar notarius Szász szolgát tartson, és az Szász pedig Magyar, ez okáért, hogy jövendőben az ifjúság tanuljon, az egyik az másiknak succedálhasson tudásban ez jobb módon“. A gyakorlati nótáriusnevelés azonban nem jelentett igénytelenséget, felszínes felkészülést. A kolozsmonostori konvent, a szebeni plébánia középkori könyvtárai bizonyítják, hogy a középkori jogi irodalom nem egy kézikönyve hozzánk is eljutott. De annak is nyoma van, hogy a jegyzői mesterség elsajátítását szolgáló gyakorlati kézikönyvek, formulariumok nálunk is készültek. Az egyetlen fennmaradt, a középkori erdélyi vajdaság területén készült és használt formularium a szász dékánátusok, városok szolgálatában álló nótáriusok számára összegyűjtött oklevélmintákat és az oklevélszerkesztésre vonatkozó utasításokat tartalmazza. A formularium első része 1536—1554 között készült Kóhalom vidékén, a kézdi és beszercei dékánátusban, a második rész, melyet 1549—1585 között állítottak össze, egy szebeni jegyző munkája.

A *domidoctus* jogi oklevelezők mellett azonban már a korai középkor századaiban jelen voltak az egyetemet járt képzett jogászok is. Nem véletlen, hogy a latin írástechnika vívmányai, az új írástípusok késedelem nélkül jutottak el Erdélybe. A nyugat-európai latin írásbeliséghez való felzárkózást kezdetben a párizsi egyetemen tanult *artium magisterek*, majd a bolognai egyetemen végzett jogászok biztosították. Ma még korai lenne számszerű adatokat idézni arra vonatkozóan, hogy az erdélyi jogi írásbeliség hordozóinak mekkora hányada végzett egyetemet. Tény az, hogy a középkor folyamán több ezer erdélyi diák fordult meg a külföld egyetemein (az említettek mellett Bécs, Prága, Krakkó voltak a fontosabb központok), de hogy a hazatért diákok hogyan kapcsolódtak be az erdélyi írásbeliség munkáiba, azt csak a folyamatban lévő kutatások fogják megmutatni.

A jogi írásbeliség hordozói, képzettségük révén, a fegyelmezett, módszeres írástudás elsajátításával nemcsak a szigorúan vett kancelláriai munkák elvégzésére vállalkozhattak. Így lettek a kancelláriák a középkori értelmiség tágabb értelemben vett alkotóműhelyei. Sok adat igazolja a jogi, történeti és szépirodalom fejlesztésében való részvételüket. Igen fontos az a szerep, amelyet a nótáriusok a középkori iskolázásban betöltöttek. Nemcsak a gyakorlati nótáriusképzés irányítói voltak: tevékenységük a kancelláriák falain kívülre is kiterjedt. Több városi jegyző volt iskolamester, a káptalani kancellária élén álló lektor a káptalani iskolának is vezetője, és nem egy középkori közjegyző vállalta a plébánia vagy városi iskola irányítását. Végül, de nem utolsósorban utalnunk kell arra, hogy éppen a jogi írásbeliség hordozói és az egyetemet végzett jogászok készítették elő a talajt a humanizmus befogadására.

A középkori jogi írásbeliséget hordozó társadalmi réteg bemutatásával a mai, szocialista társadalomban élő értelmiségi réteg helyes történettudatának kialakításához kívántunk hozzájárulni. Ebben az a felismerés vezetett, hogy ez a réteg igényli saját múltjának megismerését. Ezt a jogos igényt és érdeklődést pedig nem történelmi „példatárakkal“, hanem az egykori értelmiség fejlődésének, társadalmi és művelődéstörténeti szerepének feltárása útján kell kielégíteni.